

Eesti Kunstiakadeemia
Kunstikultuuri teaduskond
Kunstiteaduse ja visuaalkultuuri instituut

**NAISPÜHAKUD TALLINNA NIGULISTE KIRIKU PEAALTARI RETAABLIL
BAKALAUREUSETÖÖ**

Mia Maria Rohumaa
Juhendaja Dr. Anneli Randla

Tallinn 2019

SISSEJUHATUS	4
1. TALLINNA NIGULISTE KIRIKU PEAALTARI RETAABEL	5
1.1. RETAABLI AJALUGU	5
1.2. RETAABLI KIRJELDUS	6
1.3. RETAABLI UURIMISLUGU	7
2. NAISPÜHAKUD TALLINNA NIGULISTE KIRIKU PEAALTARI RETAABLIL	9
2.1. NEITSI MAARJA ÖNNISTAMINE	9
2.2. ANNA ISE KOLMAS	10
2.3. APOLLONIA	11
2.4. DOROTHEA	12
2.5. BARBARA	13
2.6. ALEKSANDRIA KATARIINA	14
2.7. MAARJA MAGDALEENA	14
2.8. GERTRUD	15
2.9. BIRGITTA	16
2.10. ELIISABET	17
3. VÕRDLEV ANALÜÜS: NIGULISTE, PÜHA VAIMU JA ÖSTERÅKERI RETAABEL	18
3.1. PÜHA VAIMU KIRIKU PEAALTARI RETAABEL	18
3.2. ÖSTERÅKERI KIRIKU RETAABEL (ENDINE STOCKHOLMI NIKOLAI KIRIKU PEAALTARI RETAABEL)	20
3.3 VÕRDLUS JA JÄRELDUSED	22
KOKKUVÕTE	24
KASUTATUD KIRJANDUS	26
LISAD	28
ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI	40

SISSEJUHATUS

Niguliste kiriku hiliskeskaegne peaaltari retaabel on mitmes mõttes silmapaistev. Kord ekskursiooni ajal küsis üks teismeline tütarlaps, miks on retaablil kujutatud nii vähe naisi. Lugesin üle – teosel on kujutatud kümmet naispühakut. Küsisin omakorda Niguliste muuseumi kuraatorilt, miks on retaablil nii palju naisi? Hea küsimus, vastati.

Pühakute kultus hiliskeskaegses Tallinnas ei ole kindlasti teema, mis oleks lõpuni läbi uuritud. Artiklis „Saints’ Cults in Medieval Livonia“ tõdeb Anu Mänd, et keskaegse Liivimaa pühakukultusele on teadlased pööranud minimaalselt tähelepanu. Põhjustena toob Mänd välja esiteks lähiajaloo – Nõukogude Liidus ei olnud religioon ka mitte uurimisvaldkonnana soositud – teiseks tõsiasja, et luterlike traditsioonidega Eesti- ja Lätimaal pole katoliiklikke religioosseid praktikaid peetud piisavalt oluliseks teemaks.¹ Võib-olla polegi küsimus niivõrd olulisuses kuivõrd distantis; uurijad ei tunne antud teemaga isiklikku sidet ja ka ühiskondlikul tasandil puudub sügavam huvi siinse katoliikluse ajaloo vastu, mis kestis tõepoolest vaid pisut üle kolmesaja aasta. Nõnda pole imestada, et siinse ühe säravama keskaegse kunstiteose puhul on alles võrdlemisi hiljuti kindlaks tehtud, keda teosel kujutatakse (ning ka mitte lõplikult, predella algne kompositsioon on endiselt lahtine).

Niguliste peaaltari retaablil kujutatud naispühakutest kolm on piiblitegelased, neli on legendaarsed neitsist märtrid ja kolm on keskaegsed naispühakud. Käesolev bakalaureusetöö on ajendatud küsimusest: miks on retaablil kujutatud just neid pühakuid ja kas selle abil võib midagi öelda ka 15. sajandi lõpu Tallinna naise positsiooni kohta? Kas retaabli tellimisel oli sõnaõigus ka näiteks Tallinna kaupmehemandatel? Kas Niguliste retaablil on rohkem naispühakuid kui teistel sama perioodi retaablitel Läänemere piirkonnas?

Et neile küsimustele vastata, tuleb vaadelda eraldi iga naispühakut, keda retaablil kujutatud, tema kujutamisi viisi ja olulisust Tallinnas. Samuti tuleb Niguliste retaablit võrrelda teiste samaaegsete altariretaablitega: siinkohal Tallinna Püha Vaimu kiriku peaaltari retaabli ja Stockholmi Suurkiriku peaaltari kunagise retaabliga.

Töö koosneb kolmest peatükist. Esimene käsitleb Niguliste peaaltari retaabli senist aja- ja uurimislugu. Teises antakse ülevaade retaablil kujutatud naispühakutest ja nende kujutamisi viisist, samuti tuuakse välja põhjused, miks üks või teine pühak retaablil esindatud on. Kolmandas

¹ A. Mänd, *Saints’ Cult in Medieval Livonia. – The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Ed. by A. V. Murray. Aldershot: Ashgate Publishing, 2009, lk 192–193.

võrreldakse Niguliste retaablit kahe enam-vähem samal ajal Lübeckis valminud altariretaabliga: Tallinna Püha Vaimu kiriku peaaltari retaabliga ja Stockholmi Nikolai kiriku peaaltari endise retaabliga.

1. TALLINNA NIGULISTE KIRIKU PEAALTARI RETAABEL

1.1. RETAABLI AJALUGU

1478. aastal tellis Tallinna Niguliste kiriku kogudus Lübeckist Hermen Rode töökojast altariretaabli. Kolm aastat hiljem jõudis retaabel, üks uhkemaid Läänemere piirkonnas, Tallinnasse ja seati Niguliste peaaltarile. Plaan küpses kaua – Anu Mänd on arvanud, et juba 15. sajandi alguses, mil kirik põhjalikult ümber ehitati, sooviti tellida peaaltarile uus retaabel.² Sajandi keskel linna tabanud majanduskriis ja 1460. aastatel linnas möllanud katkuepideemia on tõenäolisteks põhjusteks, miks retaabli tellimist pea 50 aastat edasi lükati. Katku suri arvatavalt pool Suurgildi ja Kanuti gildi liikmeskonnast, need kaks olid aga suurimad gildid Niguliste koguduses. Niguliste kirikus oli oma altar lisaks eelmainitutele veel müntijatel, seppadel, kingseppades, lihunikel ja köösneritel. Kullaseppadel, kiviraiduritel, maalritel ja puunikerdajatel ning õllevedajatel oma altareid polnud, selle asemel maksid nad missade ja teenistuste pidamise eest teistel altaritel. Ilmselt olid nimetatud tsunftid ja gildid ka peaaltari tellimise taga. Rode töökojast tellitud retaabel läks kogudusele maksma 1250 Riia marka – summa, mille eest oleks saanud ehitada paar-kolm maja. Teadaolevalt koguti annetusi retaabli tellimiseks ka koguduses ja 1479. aastal korraldati lausa ükselt-uksele korjandus, mis küll ei andnud märkimisväärsed tulemusi. Arveraamatutesse pole sisse kantud kõikide donaatorite nimesid ja annetatud summasid: eraisikute annetused ei ületanud enamasti viit marka. Et aga retaabli sise- ja välistiibadel on prominentne koht Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna vappidel, võib uskuda, et just kaupmehed olid peamised donaatorid.³ Peaaltari retaabel on Niguliste kooriruumis vahelduva eduga olnud üle 500 aasta. 19. sajandil otsustati, et Rode altar on liiga katoliiklik, telliti uus altarimaal ja vana retaabel viidi Antoniuse kabelisse. Teise maailmasõja ajal oli altar evakueeritud, pärast sõda asus aga mõnda aega Oleviste kirikus. Alates 1966. aastast olid Niguliste peaaltari tiivad ja mõned skulptuurid eksponeeritud Kadrioru lossi peasaalis, Nigulistest on ta tagasi alates muuseumi avamisest 1984. aastal.

² A. Mänd, Symbols that Bind Communities: The Tallinn Altarpieces of Rode and Notke as Expressions of the Local Saints' Cult. – Art, Cult and Patronage. Die visuelle Kultur im Ostseeraum zur Zeit Bernt Notkes. Ed. by A. Mänd, U. Albrecht. Kiel: Ludwig, 2013, lk 121.

³ Samas, lk 132–133.

1.2. RETAABLI KIRJELDUS

Niguliste endise peaaltari retaabel seisab täna oma algses asukohas Niguliste kiriku kooriruumis, praeguses Niguliste muuseumis. Retaabli kõrgus on 3,5 ja laius avatuna rohkem kui 6 meetrit. Tegemist on kahekordsete tiibadega ja predellaga triptühhoniga, mille välistiibu ja sisetiibade väliskülgi katavad maalingud ning keskosas ja sisetiibade sisekülgedel asuvad polükroomsed puuskulptuurid. Ka predella välistiibade kummalgi küljel on maalingud ning keskosas asuvad skulptuurid. Nii maalingud kui ka skulptuurid kujutavad katoliiklikke pühakuid.

Välimistest tiibadest parempoolisel⁴ on kujutatud kolme meespühakut: kiriku nimipühakut ja ühtlasi ka kaupmeeste kaitsjat püha Nikolausi, Tallinna kaitsepühakut püha Viktorit ja altari ühe olulisema rahastaja Mustpeade vennaskonna kaitsepühakut püha Jüri. Parempoolisel tiival on aga kolm tähtsamat neitsist pühakut: keskel seisab Neitsi Maarja Jeesuslapsega, tema kõrval seisavad püha Aleksandria Katariina ja püha Barbara.

Altari keskmisel ehk poolavatud positsioonil on kujutatud kiriku ja linna kaitsjate Nikolausi ja Viktori elulugusid, täpsemalt Nikolause ime- ja heategusid ning Viktori martüüriumid. Nagu eespool mainitud, on maalingutel väärikalt esindatud ka donaatorid: poolavatud positsioonil on ühel Nikolause legendi kujutaval maalingul Mustpeade vennaskonna vappidega koge, suletud positsioonil on alumises servas kujutatud nii Mustpeade kui ka Tallinna Suurgildi vappe.

Kõige pidulikumal, täielikult avatud positsioonil on kahes reas kullatud ja värvitud pühakuskulptuurid⁵. Pühakuid on üle kolmekümne ning on oluline meele pidada, et skulptuurid on paigutatud tähtsuse järjekorras: ülemise rea pühakud on mõjukamad alumise rea omadest, ning mida lähemal asub pühak altarikapi keskele stseenile, seda väärikam oli ta positsioon koguduse silmis. Nii ülemise kui alumise rea keskne ehk olulisim skulptuurigrupp on maksimaalselt naiselik: ülemises reas näeb Neitsi Maarja õnnistamist, alumises aga Maarjat Jeesuslapse ning oma ema Annaga. Ülemisel real on kummalgi pool Maarjat ja Kristust kaksteist apostlit, kõige äärmised skulptuurid kujutavad Nikolausi ja Viktorit. Alumises reas on Maarja ja Anna kõrval kujutatud kuut meespühakut, alumise rea välistiibadel, ehk hierarhiliselt kõige madalamal, näeb aga käesoleva töö kangelannasid – kaheksat naispühakut. Paremal välistiival on kujutatud nelja püha neitsit:

⁴ Siin ja edaspidi kasutan sõnu „parem“ ja „vasak“ vaataja perspektiivist.

⁵ Pühakud on äratuntavad atribuutide ja/või nende selja taha korpusele joonistatud atribuute kujutavate märkide järgi. Mõni figuur pole sellegipoolest üheselt äratuntav, käesolevas töös on kasutatud Anu Männi identifitseeringuid (A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, kd 18 (1–2), lk 8–13.

Apolloniat, Dorothead, Barbarat ja Katariinat, vasakul tiival Maarja Magdaleenat, Gertrudi, Birgittat ja Eliisabeti.

Predellal, millele retaabel toetub, on maalingutel kujutatud püha Hõimkonda ehk Jeesuse emapoolset suguvõsa, avatud asendis aga skulptuure Vana Testamendi tegelastest. Tänapäeval on Neitsi Maarja sugulasi näha vaid tiibade sisekülgede maalingutel (väliskülgedel on kujutatud kirikuisasid), ent Anu Mänd on arvanud, et algselt on ka predella avatud positsiooni skulptuurid kujutanud püha Hõimkonda. Kui välja arvata üksikud atribuudid, mis on hiljem kaduma läinud või omanikku vahetanud, on ülejäänud retaabel säilinud enam-vähem muutumatuna; ka reformatsiooni käigus ei tehtud ikonograafilisi muudatusi. Predella kohta seda aga öelda ei saa: avatud positsiooni figuurid on uusajal ümber paigutatud või lausa asendatud. Anu Mänd on predella originaalskulptuure pidanud Pühaks Hõimkonnaks eeskätt seetõttu, et Jeesuse sugulasi on kujutatud tiivamaalingutel ja oleks loogiline, et samad tegelased figureerivad ka predella avatud asendis. Pärast reformatsiooni kaotasid legendid pühast Hõimkonnast endise tähtsuse ja neid kujutavad figuurid asendati kuningate ja prohvetitega. Asendamisel oldi aga ökonoomsed: üks figuuridest on selgelt naisterahvas, kellele on hiljem vuntsikesed juurde maalitud, samuti on paar originaalfiguuri väljavahetamise asemel lihtsalt ümber paigutatud. Kuigi algset kompositsiooni pole võimalik kindlaks teha, arvab Mänd, et avatud asendis predellal olid keskel neli meest, nimelt Maarja mees Joosep ja Anna kolm abikaasat, kaks servapoolset figuuri aga olid Anna tütre abikaasadega. Algsest kompositsioonist on säilinud vaid tiivamaalingud, millel kujutati kunstis üsna harvaesinevat Anna õde Esmeriat järeltulijatega.⁶

Altar konserveeriti 1970. aastate teisest poolest 1992. aastani Moskvas oma aja tipp-restauraatori Nikolai Bregmani juhtimisel. Põhiosas jõuti teos konserveerida, kuid pooleli jäi skulptuuride puhastamine. Uued tehnilised uuringud ja konserveerimistööd toimusid 2013–2016 aastatel. Ent alustame algusest.

1.3. RETAABLI UURIMISLUGU

Retaabli esimesed uuringud olid kirjeldavat laadi.⁷ 1841. aastal Niguliste retaablit kirjeldanud Carl Rußwurm keskendus peamiselt maalidele, eelkõige püha Nikolause ja püha Viktori legendidele, skulptuuridest tundis ta lisaks Maarjale ja Kristusele ära kümme konda, nende hulgas püha Anna ja

⁶ Samas, lk 32–33.

⁷ Kuna kõnealused uuringud ei ole mulle kättesaadavad, tuginen Anu Männi artiklis leiduvale ülevaatele (A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk 8–13).

püha Eliisabeti.⁸ Esimese teadusliku kirjelduse Niguliste altari retaablil leiab Wilhelm Neumanni 1892. aastal avaldatud teoses.⁹ Ülemises reas identifitseerib Neumann apostlid (tõsi, vaid pooled neist õigesti) ja Nikolausi ning Viktori. Käesoleva töö kontekstis on huvitav aga alumise rea kirjeldus, kus Neumanni andmetel on vasakul kaks naispühakut, kellel atribuudid puuduvad, püha Barbara, püha Ursula, kolm meespühakut, kes käesolevasse töösse ei puutu, keskel Neitsi Maarja Jeesuslapse ja püha Annaga. Paremal nägi Neumann naispühakutes tundmatut pühakut, püha Birgittat, püha Clarat ja püha Eliisabeti. Sten Karling pühendas oma 1946. aastal ilmunud Eesti keskaegset puusculptuuri käsitlevas raamatus Niguliste altarile terve peatüki.¹⁰ Parema tiiva neljast naispühakust identifitseeris Karling õigesti püha Gertrudi, püha Birgitta ja Püha Eliisabeti, vasakpoolseimat pidas aga Pühaks Hedvigiks. Vasaku tiiva naispühakuid iseloomustab Karling kokkuvõtvalt kui nelja püha neitsit. Karlingi ja Neumanni andmetele tugineb ka Villem Raam.

Altarit 1970. aastatel restaureerinud Nikolai Bregman avastas, et figuuride taha altarikapi seinale on joonistatud pühakute atribuudid.¹¹ Jooniste põhjal järeldas ta, et vasaku tiiva neitsidest kaks on püha Dorothea ja püha Katariina Aleksandriast. Püha Barbara oli juba varem kindlaks tehtud ja püha Apolloniast Bregman atribuudi järgi ära ei tundnud. Anu Mänd kirjutab, et ikonograafiline analüüs polnudki Bregmani eesmärk ja ka varasemad uurijad taotlesid üldülevaate andmist ega süvenenud iga üksiku figuuri kindlaksmääramisse, seega hakati tõsisemalt Niguliste retaabli ikonograafiaga tegelema alles 1990. aastatel, mil Anja Rasche identifitseeris õigesti suurema osa Niguliste retaabli pühakuid.¹² Vasakpoolsetest naispühakutest tuvastas ta puuduoleva püha Apollonia, parempoolsete kohta ei saanud ta aga midagi öelda, kuna selleks oleks olnud vaja näha alusjooniseid. Aastatel 2006–2007 võeti Anu Mäni juhtimisel ette alusjooniste uurimine ja pildistamine. Naispühakutest leiti lõpuks nimi parema tiiva vasakpoolsemaile – Maarja Magdaleenale – ja kinnitati teiste daamide juba tuvastatud identiteedid.¹³

⁸ A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk 8–9 viitab: C. Rußwurm, Das Altarblatt der St. Nikolaikirche zu Reval – Das Inland 1841, nr 35 (26. Aug), lk 554.

⁹ A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk 9 viitab: W. Neumann, Werke mittelalterlicher Holzplastik und Malerei in Livland und Estland. Lübeck: Nöhring, 1892, lk 7.

¹⁰ A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk 9–10 viitab: S. Karling, Medeltida träskulptur i Estland. Stockholm: KVHAA, 1946, lk 123–126.

¹¹ A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk 10.

¹² Samas, lk 11–13 viitab: A. Rasche, Das Hochaltarretabel des Hermen Rode von 1481 in der Nikolaikirche in Reval/Tallinn. Magisterarbeit, Technische Universität Berlin, 1994.

¹³ A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk. 13

2. NAISPÜHAKUD TALLINNA NIGULISTE KIRIKU PEAALTARI RETAABLIL

2.1. NEITSI MAARJA ÕNNISTAMINE

Neitsi Maarja kroonimist on kunstis kujutatud alates 13. sajandist.¹⁴ Jumalaema taevasseminekut ja taeva kuningannaks kroonimist, mis keskajal ei olnud veel dogmaatilised seisukohad, populariseeris „Kuldlegend“, kus detailselt kirjeldatakse Maarja müstilist taevasseminekut¹⁵. Kuldlegendist pärineb ka viis, kuidas stseeni kunstis kujutatakse: „...ta võeti taevasse ja pandi istuma aujärjele oma pojast paremale.“¹⁶

16. sajandi alguseni oligi peamine kujutamiski selline, kus Maarja ja Kristus istuvad kõrvuti troonil ja Kristus asetab Maarja pähe krooni, või teevad seda inglid, või on Maarja juba kroonitud. Alates 15. sajandist hakati Maarja kroonimise juures kujutama ka Jumal-isa ja Püha Vaimu. Niguliste retaabli ülemise rea keskne stseen on siiski vanema, traditsioonilisema ikonograafiaga: Kristus istub troonil, tema paremal käel istub Neitsi Maarja. Kuldses ja punases rüüs kroonitud Kristus hoiab vasakut kätt gloobusel, parema käega teeb ta Maarja suunas õnnistava žesti. Maarjal on seljas kuldne suure, algselt sinise, ent aja jooksul tumenenud lillemustriga kleit ja erepunase voodriga mantel. Maarja käed on palveks kokku pandud ja pea on kergelt pööratud Kristuse poole, Jumalaemal on kroon peas, aga seda ei pruugi esmapilgul märgata, kuna kroon läheb üsna sujuvalt üle arhitektooniliseks baldahhiiniks.

Maarja Kroonimine on pidulik ja suursugune stseen, sobilik kiriku peaaltari retaablile. Neitsi Maarja oli Liivimaa kaitsepühak alates 13. sajandist, Maarjale olid pühendatud ka Tallinna katedraal ja piiskopkond. Ka igas all-linna kirikus oli Maarjale pühitsetud altar, linnas tegutses kaks temanimelist vennaskonda, ka Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna jaoks oli Maarja olulisemaid pühakuid.¹⁷

¹⁴ H. L. Keller, Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten. Stuttgart: Reclam, 1991. lk 400.

¹⁵ J. de Voragine, The Golden Legend. Transl. by W. Granger Ryan. Princeton: Princeton University Press, 1993, lk 77–97.

¹⁶ Samas, lk 80 “...she was taken into heavaen and seated upon a throne of glory to the right of her Son...”

¹⁷ A. Mänd, Symbols that Bind Communities: The Tallinn Altarpieces of Rode and Notke as Expressions of the Local Saints' Cult, lk 122.

2.2. ANNA ISE KOLMAS

Püha Anna, Neitsi Maarja ema ja Jeesuse vanaema, oli keskajal üks palavamalt armastatud pühakuid. Merike Kurisoo on arvanud, et Liivimaale jõudis Anna kultus Madalmaadest ja Saksa aladelt, kus 15. sajandil pühaku kultus märkimisväärselt kasvas. 15.–16. sajandi vahetusel, Anna kultuse haripunktis, levisid Madalmaades ja Saksa aladel kümned tekstid, mis jutustasid lugusid püha Annast ja tema ema perekonnast ehk Pühast Hõimkonnast.¹⁸ Legendide järgi oli püha Anna Emerentia tütar ja Neitsi Maarja ema. Viimasel oli kaks õde, samuti Maarjad, kelle poegadest said apostlid. Kaks kõige levinumat viisi Anna kujutamisel ongi kas koos Püha Hõimkonnaga või kolmikgrupina Maarja ja Jeesusega, viimast näeb ka Niguliste peaaltaril.

Korpuse figuuride alumise rea keskne stseen kujutab Annat ja Maarjat Jeesuslapses, Anna istub paremal (ehk “abielunaiste” pool), Maarja lapses vasakul (ehk “pühade neitsite” pool). Annal on seljas kuldne granaatõunamustriga rüü ja tumeda voodriga mantel. Peas kannab ta valget rätti, samasugust rätti kannavad korpuse parempoolsed naispühakud. Maarjal on seljas sama kleit ja mantel, mis ülemise rea figuuril, sarnaselt vasaku tiiva naispühakutele on Maarja pikad lahtised juuksed katmata. Ainsa pühakuna kannab Maarja ehteid – Maarja rinnas on ühe suure ja viie väiksema kiviga pross. Maarja süles seisab alasti Jeesuslaps, kes hoiab paremas käes õuna. Lapse teine käsi on murdunud, ent see on olnud sirutatud Anna poole, kes parema käega ulatab lapsele teist õuna. Selle liigutusega peegeldab ta ülemise rea keskse stseeni Kristust: ka temal on parem käsi tõstetud, ning vasak lebab atribuudil, mis Kristuse puhul on gloobus, Annal aga raamat. Alates 14. sajandi algusest kujutati Annat tihti Neitsi Maarjat lugema õpetamas, sellisel juhul on Maarja tavaliselt Annast oluliselt väiksem. Niguliste altaril on Annal küll raamat süles, ent kumbki naistest ei vaata raamatu poole: Maarja pea on pööratud Anna poole, Anna aga ulatab lapsele õuna.

Varakeskajal oli Anna austamine osa Maarja kultusest, kõrgkeskajal aga hakkas kujunema eraldi Anna kultus, mis 15.–16. sajandi vahetusel jõudis haripunkti. Ema, abikaasa ja vanaemana austati teda kõigis ühiskonnakihtides, samuti oli tal Kristuse vanaemana eriline positsioon eestkostjana. Tallinna dominiiklaste kloostriis tähistati kõiki Neitsi Maarja ja Annaga seotud pühasid kõige kõrgema järgu pühadena (*totum duplex*).¹⁹ Nii Pühavaimu kui ka Niguliste kirikus oli Annale pühendatud altar, Oleviste kirikus lausa kaks. Tallinnas tegutses ka kaks Anna vennaskonda, üks Toompeal ja teine all-linnas.²⁰ Anna ja Maarja kujutamine retaabli avatud positsiooni keskses

¹⁸ M. Koppel, Tallinna Püha Hõimkonna altarijetaabel. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, kd 15 (3), lk 41.

¹⁹ A. Mänd, Saints' Cults in Medieval Livonia, lk 197.

²⁰ M. Koppel, Tallinna Püha Hõimkonna altarijetaabel, lk 64.

stseenis võib olla märk naispühakute kultuse kasvust hiliskeskajal. Idee, et pühak võiks olla ka vanaema (ja ema ja abielunaine) oli uudne ja avas ukse pühakustaatusesse tõusmiseks naistele, kes ei olnud neitsist märtrid.²¹ Lisaks Annale esindavad Nigulistest seda trendi ka Eliisabet ja Birgitta, keskaajal elanud naispühakud, kes olid ühtlasi emad ja abikaasad.

2.3. APOLLONIA

Püha Apollonia oli 3. sajandil elanud märterpühak, ühe legendi järgi oli tegemist elatanud diakonissiga, kes 249. aastal Aleksandrias hukati. Enne hukkamist tõmmati tal ükshaaval välja kõik hambad (variant: peksti lõualuud puruks) ning siis heideti tuleriidale (variant: viskus ise leekidesse). Hilisemates legendides sai Apolloniast kaunis noor neitsi ning lausa kuningatütar, kelle ta isa surnuks piinas.²² „Kuldlegend“ kirjeldab Apolloniat siiski vanema naisena.²³

Kuigi levinumate versioonide kohaselt oli Apollonia surres vanem naine, kujutatakse teda tihti kena noore neiuna, nii ka Niguliste altaril. Kas põhjuseks võis olla soov hoida ühtlast esteetilist joont? Retaabli naispühakute vanust on üldse raske määrata, näiteks püha Anna ei näe välja vanem kui Neitsi Maarja ta kõrval, kõikidel naistel on võrdselt klaar jume ja punased põsed. Ning kuigi Apollonia näib esmapilgul sama nooruke välja kui ülejäänud kolm neitsist märtrit, selgub lähemal vaatluses, et neist neljast ainsana on Apollonia pea kaetud. Pühakul on seljas tumedaks tõmbunud sinine kuldse taimornamendiga kleit ning punase voodriga kuldne mantel, mis varjab osaliselt ta pea ja juuksed. Alates 14. sajandist kujutati Apolloniat hoidmas palmioksa, raamatut, tange või hammast, samuti võib teda näha leekides seismas.²⁴ Niguliste retaablil hoiab Apollonia vasakus käes suletud raamatut, paremas käes olnud atribuudid on kadunud. Seetõttu oli Apollonia isik tuvastamata kuni 1990. aastateni, mil Anja Rasche²⁵ identifitseeris pühaku alusjoonisel näha olevate hammast hoidvate tangide põhjal Apollonianana.

Apollonia kujutamist Niguliste peaaltari retaablil on põhjendatud tema tähtsusega Tallinna kingseppade seas, kellel oli Nigulistest temale pühendatud altar. Apollonia kujutamine on mõnevõrra üllatav, kuna ta on samas reas Dorothea, Katariina ja Barbaraga – kolmega neljast peamisest neitsist märterpühakust (*virgines capitales*). Ootuspärasem oleks ehk, et Apollonia asemel oleks siin

²¹ A. Mänd, Saints' Cults in Medieval Livonia, lk 217–218.

²² Lexikon der Christlichen Ikonographie, Bd. 5. Hrsg. von Wolfgang Braunfels. Rom: Herder, 2004, lk 232.

²³ J. de Voragine, The Golden Legend, lk 268–269.

²⁴ H. L. Keller, Reclams Lexikon der Heiligen... lk 57.

²⁵ A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk 11.

Margareeta, neljas „peamine”, eriti kuna Margareetale oli Tallinnas pühendatud rohkem altareid kui Apolloniale ning Margareeta kuulus ka neljateistkümnepüha päästja²⁶ hulka. Anu Mänd on arvanud, et Apollonia valiti Margareeta asemele kingseppade tunfti soovil.²⁷

2.4. DOROTHEA

Apolloniast paremal seisab püha Dorothea. Neitsist märterpühak hukati keiser Diocletianuse valitsusajal.²⁸ Dorothea esineb küll varakeskaegsetes martüroloogiates, ent mainitud on ainult ta nime, hukkamispaika ja -aega. Hiljem kujunes legend, mille alusel sai Dorotheast muuhulgas floristide kaitsepühak – teel hukkamisele kohtus Dorothea advokaat Theophilusega, kes teda narrides palus endale saata roose ja õunu Kirstuse aiast. Dorothea nõustus ja hukkamisplatsil tuli Theophiluse juurde väike poiss (variant: ingel) ning ulatas talle korvi rooside ja õuntega. Theophilus tunnistas sedamaid ristiusku ja suri samuti märtrisurma.

Dorothea on üks neljast peamisest neitsist, tihti kujutatakse teda koos Katariina, Barbara ja Margareetaga (kelle asemel Nigulistes on Apollonia). Keskajal paluti Dorothealt abi vaesuse ja valesüüdistuste vastu, samuti kaitses ta sünde ja surmasid. Dorothead kujutatakse enamasti noore, rooside ja õuntega täidetud korvi hoidva naisena. Tihti kujutatakse teda hoidmas ka roosipärga või lilledest tehtud pärga, harvemal juhul võib ta kanda ka krooni. Dorothea atribuutideks võivad olla ka palmi- või roosioks, mõök ja paabulinnusulg, maasikataim. Niguliste retaablil on Dorothead kujutatud uhkes kuldses peene punase granaatõuna-ornamendiga kleidis, mille peal on kuldne tumeda voodriga keep. Pühaku juuksed on katmata (erinevalt ta kõrval seisvast vanemast naisest Apolloniast). Dorothea atribuute hoidvad käed ei ole säilinud, ent alusjoonisel kujutatud korv annab alust uskuda, et pühak hoidis käes traditsioonilist korvikest lillede ja puuviljadega.

Keskaegses Tallinnas oli Dorothea erilise au sees Mustpeade vennaskonna juures ja Oleviste kirikus oli hiljemalt 1427. aastal Dorotheale pühendatud altar. Altari rajaja ei ole teada, hiljemalt 1472. aastast on altar seotud rätsepate ja kalevišäärijate tsunftiga.²⁹

²⁶ Neliteist püha päästjat (sks. keeles *Nothelfer*) oli grupp pühakuid, kellelt keskajal loodeti erilist kaitset erinevate haiguste ja hädade vastu. Niguliste retaablil on lisaks Barbarale ja Katariinale ka Jüri ja Blasius pühade päästjate hulgas. (H. L. Keller, *Reclams Lexikon der Heiligen...*, lk 450–451).

²⁷A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk 11.

²⁸ Lexikon de Christlichen Ikonographie, Bd. 6, lk 89.

²⁹ A. Mänd, Oleviste kiriku keskaegsest sisustusest ja annetajate ringist. – *Acta Historica Tallinnensia* 2014, kd 20, lk 20–21.

2.5. BARBARA

Barbara kultus oli keskajal laialt levinud, kuigi pühaku ajalooline olemasolu on kaheldav.

„Kuldlegendi“ järgi oli Barbara rikka mehe tütar, kes oli nii kaunis, et isa vangistas ta kõrgesse torni. Barbara lükkas tagasi kõik uhked abieluettepanekud, sest erinevalt oma isast ja kosilastest oli neiu kristlane. Kui isa tütre usust teada sai (Barbara oli ehitajatel käskinud tornile ehitada kahe akna asemel kolm, sümboliseerimaks püha kolmainsust), viis vihane isa tütre kohtunike ette. Barbarat piinati, ent kõik ta haavad paranesid imekombel, lõpuks lõi isa ise tütrele pea maha. Esimene kirjalik elulugu on pärit 7. sajandist³⁰, eriti populaarseks sai Barbara 14. sajandil³¹.

Barbarat kujutatakse neitsist märterpühakule sobivalt noore tütarlapsena. Kuna legendi järgi oli ta torni vangistatud, ongi Barbara peamine ja tuntuim atribuut torn, samuti võib ta olla kroonitud, hoida käes karikat ja hostiat, või siis hoopis mõõka, palmioksa või paabulinnusulge. Niguliste peaaltaril seisab Barbara Dorotheast paremal. Pühaku vasak käsi on hävinud, paremas käes hoiab ta torni. Barbara on riietatud kuldseesse rohelise granaatõunamustriga kleiti ja punase voodriga kuldseesse keepi, nagu Dorothea, on ka tema juuksed katmata. Barbarat on kujutatud ka retaabli suletud asendi maalingul, kus ta on Neitsi Maarja ja Aleksandria Katariina kõrval kolmas naispühak. Barbara seisab Maarjast paremal ja hoiab paremas käes palmioksa, vasakus torni. Kolme püha neitsi märkimisväärselt kultusest Tallinnas annab aimu tõsiasi, et dominiiklaste kalendris olid nende pühad *totum duplex* ehk kõige kõrgema järgu pühad.³²

Alates 14. sajandist oli Barbara üks armastatuid naispühakuid, kuuludes ka neljateistkümne püha päästja hulka (koos Katariina ja Margareetaga moodustasid nad seal neitsist märterpühakute kolmiku). Barbaralt paluti kaitset palaviku, äkksurma ja äikese, samuti tööõnnetuste eest. Barbarale kui surijate kaitsepühakule oli keskaegses Tallinnas pühendatud kaks kabelit, mis mõlemad asusid surnuaedades. Niguliste kiriku surnuaias asunud Barbara kabelit on esmakordselt mainitud 1342. aastal ning kabelis olnud altar oli kirikus kasutusel veel paar aastat pärast reformatsiooni, siis küll juba koosnerite altari nime all.³³

³⁰ D. Farmer, Oxford Dictionary of Saints. Oxford: Oxford University Press, 1992, lk 37.

³¹ H. L. Keller, Reclams Lexikon der Heiligen... , lk 72.

³² A. Mänd, Symbols that Bind Communities: The Tallinn Altarpieces of Rode and Notke as Expressions of the Local Saints' Cult, lk 122–123.

³³ Samas, lk 122–123.

2.6. ALEKSANDRIA KATARIINA

Sarnaselt Barbarale pole ka Aleksandria Katariina varases kristluses tuntud pühak. Katariina kultus sai alguse 9. sajandil Siinai mäel, keskajal kujunes Katariinast (paljuski tänu „Kuldlegendile“) üks armastatumaid pühakuid. „Kuldlegendi“ järgi oli tegemist kauni kuningatütrega, kes nägemuses sai Kristuselt kihlasõrmuse. Olles müstiliselt kihlatud Kristusega, keeldus Katariina keisrile naiseks minemast, vaidles 50 filosoofiga ja pööras ristiisku nii filosoofid kui keisri juba olemasoleva abikaasa ning suri lõpuks märtrisurma. Katariina on tütarlaste, õpilaste ja filosoofide kaitsepühak, samuti on ta üks neljateistkümnest pühast päästjast: tema poole pöörduti äkksurma ja kõrihaiguste puhul.

Kuna Katariina oli kuningatütar, kujutatakse teda enamasti vürstlikus rõivas noore neiuna. Katariinat üritati hukata kahe ratta abil, mis aga pühaku palve peale purunesid, seetõttu on üks ta levinumaid atribuute ratas, samuti võib teda näha hoidmas mõõka või raamatut. Katariinat kujutatakse ka 50 filosoofiga väitlemas või Kristuse pruudina. Niguliste retaablil on Katariina neljast neitsist kõige prominentsemal kohal – vasaku tiiva paremas servas. Katariinat on kujutatud sarnaselt teistele neitsitele kuldses punase liiliamustriga kleidis, tumeda voodriga keep õlgadel (erinevus: teistel on keep rohkem ümber keha) ja pikkade lahtiste juustega. Katariinal on alles mõlemad käed, kuid atribuudid pole säilinud – alusjoonisel on kujutatud mõõka ja katkist vankriratast, mis on ka pühaku tuntumad atribuudid. Retaabli suletud asendi maalingul seisab Katariina Neitsi Maarjast vasakul. Ta jalge ees on katkine ratas, vasakus käes aga mõõk, millest hoiab kinni Maarja süles olev Jeesuslaps, viidates sel moel Katariina müstilisele abielule Kristusega.

Keskaegses Tallinnas oli Aleksandria Katariina väga armastatud pühak – temale oli pühendatud dominiiklaste klooster. Niguliste kirikus asus lihunike rajatud altar, mis oli pühendatud teiste pühakute seas ka Katariinale.³⁴ Kuna Katariina oli müstilisel kombel Kristuse pruut, üks neljateistkümnest aitajast, üks neljast tähtsamast neitsist märterpühakust, ühtlasi ka neidude, õpilaste, õpetlaste, ammede kaitsepühak ja populaarne nimepühak, ei tule tema kujutamine altari suletud ja avatud asendis üllatusena.

2.7. MAARJA MAGDALEENA

Maarja Magdaleena on Neitsi Maarja ja püha Anna kõrval ainus piiblitegelasest naispühak Niguliste altari. Maarja Magdaleena on parempoolse tiiva kõige vasakpoolsem pühak. Parempoolsel tiival on

³⁴ Samas, lk 122.

kujutatud abielus naispühakuid, kuid Piiblis Maarja Magdaleena abielu ei mainita. Uues Testamendis on mitu Maarjat ja pole päris selge, millisel juhul räägitakse Maarja Magdaleenast, ent üldiselt nõustutakse, et tema on see, kellest Kristus ajas välja seitse surmapattu, kes oli ristilöömise juures ning esimesena avastas, et Kristus on üles tõusnud. Maarja Magdaleenast levis keskajal palju legende (väga populaarne oli lugu sellest, kuidas ta elas pool elu Prantsusmaal), tema kultus sai alguse juba varakristluses. Maarja Magdaleena on patukahetsejate kaitsepühak.

Maarja Magdaleenat on keskaegses kunstis kujutatud väga erineval moel, nii patuse kui pattukahetseva naisena, nii noore kui vanana. Tihti kannab Magdaleena silmapaistvaid, luksuslikke rõivaid, enamasti tunneb ta ära pikkade lahtiste juuste järgi. Teine viis on kujutada Magdaleenat pattukahetseva tagasihoidliku naisena, Niguliste retaablil on tegemist pigem viimase variandiga.³⁵ Maarja Magdaleenat on kujutatud noore naisena, ta kannab musta-kuldsekirjut kleiti ja tumeda voodriga kuldset mantlit. Erinevalt vasaku tiiva naispühakutest, on parempoolse tiiva figuuride pead abielunaistele, leskedele ja nunnadele kohaselt kaetud. Ka Maarja Magdaleena kannab valget rätti, mis aga ei varja juukseid ja kaela, andes aimu pühaku pisut teistsugusest positsioonist võrreldes Gertrudi, Birgitta ja Eliisabetiga. Magdaleena levinumad atribuudid on salvipurk, pealuu, samuti rist. Niguliste retaablil on tal mõlemad käed kadunud, alusjoonisel on kujutatud salvipurki, Magdaleena traditsioonilist atribuuti.

Maarja Magdaleena oli Tallinnas tuntud ja armastatud pühak, näiteks oli talle pühendatud altar Oleviste kirikus³⁶, tema pühad olid olulistena ära märgitud dominiiklaste kalendris³⁷.

2.8. GERTRUD

Erinevalt neljast märterpühakust retaabli vasakul tiival ja kolmest piiblist tuntud naispühakust, on kolm parempoolset – Gertrud, Birgitta ja Eliisabet – keskajal elanud vagad aadlidaamid. Püha Gertrud sündis 7. sajandil tänapäeva Belgias mõjukasse aadliperekonda. Pärast isa surma asus Gertrud koos emaga elama kloostrisse ja temast sai abtsiss. Gertrud oli tuntud oma külalislahkuse ja helduse poolest, ent iseenda vastu oli ta karm – abtsiss suri kurnatusse, olles pisut üle kolmekümne. Tema kultus oli tugevaim Madalmaades³⁸.

³⁵ A. Mänd, Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil, lk 13–14.

³⁶ Samas, lk 13–14.

³⁷ T. Kala, Regional and Trans-Regional Traditions in Saints' Cults. – Symbolic Identity and the Cultural Memory of Saints, ed. N. Petersen, A. Mänd, S. Salvado, T. Sands. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2018, lk 134, 138.

³⁸ Oxford Dictionary of Saints, lk 202.

Gertrudi kujutatakse enamasti kas aadlidaamina või abtsissina. Niguliste retaablil on Gertrudi kujutatud aadlidaamina kuldses musta liiliamustriga rüüs, pead ja juukseid katab valge rätt. Gertrudi vasakus käes on klooster, kloostrihoone on kujutatud ka alusjoonisel. Pühaku vasak käsi on kahjustunud. Erinevalt teistest pühakutest, ei leia Gertrudi juurest ta levinumaid atribuute – hiirt ja nunnarüüd.

Külalislahke abtsissina pälvis Gertrud rändurite erilise poolehoiu ja oli keskajal tuntud nende kaitsepühakuna. Lisaks (palve)ränduritele, usaldati tema hoolde ka kaitse katku eest. Gertrudile pühendatud kiriku või kabeli leidis viieteistkümnendal sajandil pea igast läänemere-äärsest linnast³⁹, ka Tallinna sadamas asus Gertrudile pühitsetud kabel. Samuti oli ta armastatud Mustpeade vennaskonna hulgas, Tallinnas tegutses ka Gertrudi gild, kuhu tõenäoliselt olid koondunud laevakaptenid ja võõrsilt tulnud rändurid⁴⁰, altariid Gertrudile olid nii Olevistes kui dominiiklaste kloostriis (seal koos Neitsi Maarja ja Dorotheaga). Niguliste muuseumis asuval Tallinna Mustpeade Vennaskonna Maarja altari retaablil on Gertrudi kujutatud traditsiooniliste atribuutidega – nunnarüüsse riidetatult, hiire ja abtsissisauaga.

2.9. BIRGITTA

Püha Birgitta on Niguliste retaabli naispühakutest noorim – Rootsis sündinud pühak suri Roomas 1373. aastal ja kanoniseeriti juba 1391. aastal. Kõrgestisündinud tütarlaps abiellus teismelisena, sai lapsed ja teenis kuninganna juures õuedaamina, kuninganna teenistuses olles hakkas ta aga nägemusi nägema. 1340. aastatel käis Brigitta koos abikaasaga palverännakutel, pärast mehe surma taandus ilmalikust elust ja asus oma müstilistele nägemustele tuginedes ehitama uut ordu, kus ühe kiriku juures oleks kaks kloostrit: üks preestritele, teine nunnadele, kusjuures kloostri igapäevaelu juhtis abtsiss, samas kui vaimulikku poolt juhtisid preestrid. Kloostrielanikel ei tohtinud olla muud isiklikku vara peale raamatute, mis olid lausa soositud. 1370. aastal sai birgitiinide ordu paavstilt kinnituse ehk tegutsemisloa. Alates 1349. aastast kuni surmani elas Birgitta Roomas.

Birgittat kujutatakse enamasti birgitiinide ordu rõivais: lihtne laiade varrukatega rüü, must mantel, valge loor ja ordusümboolikaga peakate. Birgitta levinumateks atribuutideks on süda, rist, nunn,

³⁹ A. Mänd, *Saints' Cults in Medieval Livonia*, lk 207–208.

⁴⁰ Samas, lk 207–208.

palverändur, sulg koos tindipotiga⁴¹, abtissisau ja raamat⁴². Niguliste retaablil kannab Birgitta mitte nunnarüüd, vaid kuldset taimornamendiga kleiti, nagu kõik teised naispühakud. Erinevalt teistest parema tiiva naispühakutest katab Birgitta valget pearätti tumeda voodriga mantel – ilmselt viidates birgitiinide rõivastusele. Birgittal on käes avatud raamat ja kahjustada saanud tindipott, alusjoonisel näeb lisaks neile ka sulge.

Birgitta oli Niguliste retaabli valmimise ajaks olnud pühak vähem kui sajandi. Tema populaarsust võib seletada sellega, et tegemist oli põhjamaise pühakuga – Tallinnas oli tuntud viie põhjamaise pühaku kultus, Birgitta oli neist ainus naispühak. Piritall pühitseti 1436. aastal sisse tema asutatud birgitiinide ordu kloostri kirik, kloostri kaitsepühakuteks olid Neitsi Maarja ja püha Birgitta.⁴³

2.10. ELIISABET

Tüüringi püha Eliisabeti on kujutatud korpuse paremas servas, rea viimase pühakuna. Ühtlasi on Eliisabet siinsetest pühakutest üks hilisemaid, jäädes alla vaid püha Birgittale. Eliisabet sündis 13. sajandi alguses Ungaris ning saadeti lapsepõlves Tüüringi õukonda, kus ta teismelisena abiellus sealse maakrahvi poja Ludwigiga. Tüüringis tutvus Eliisabet frantsisklastega ja frantsiskaanliku õpetusega, ning juba krahvinnana tegeles Eliisabet heategevusega ning halastustööga. Kui ta 20-aastaselt lehestus, loobus naine nii tiitlist kui ilmalikust elust. Elu viimased aastad veetis Eliisabet haigete ja pidalitõbiste eest hoolt kandes ning tema eestvõttel rajati neile ka haigla. Eliisabet suri 24 aastaselt, tema kanoniseerimisprotsess algas juba aasta hiljem ja kolme aasta pärast oli paavst krahvinna pühakuks kuulutanud. Abielunaise pühakuks kuulutamine oli 13. sajandil väga uuenduslik käik, kuna seni olid naispühakud olnud peamiselt märtritest neitsid. Aastatel 1200–1500 kuulutati pühakuks 14 naist, neist 10 olid ilmikud, kusjuures nende sotsiaalne staatus võis olla väga erinev: teenjatüdrukutest kuningannadeni.⁴⁴ Eliisabet oli uut tüüpi naispühak – ema ja tertsiaar – ning sai seetõttu kiiresti äärmiselt populaarseks pühakuks nii kuningakodades kui linnakodanike seas.

Kunstis kujutatakse teda alates 13. sajandi teisest poolest, Tallinnas leiab Eliisabeti lisaks Nigulistele ka Püha Vaimu kiriku peaaltarilt: kõige sagedamini kujutataksegi Eliisabeti halastustegudel. Eliisabeti kujutati krahvinnana, abielunaisena, või lese ja tertsiaarina. Rõivastatud

⁴¹ Lexikon de Christlichen Ikonographie, Bd. 5, lk 401.

⁴² H. L. Keller, Reclams Lexikon der Heiligen... , lk 89.

⁴³ A. Mänd, Saints' Cults in Medieval Livonia, lk 209–211.

⁴⁴ R. Bartlett, Why Can the Dead Do Such Great Things? Princeton: Princeton University Press, 2013, lk 72.

oli ta lihtsasse kleiti ja mantlisse (ka tertsiaarina hallis rüüs valge pearätiga), või siis krahvinnana uhkesse mustrilisse või triibulisse kleiti. Nigulistes kannab Eliisabet (nagu kõik parempoolsed naispühakud) valget pearätti, tumeda mustriga kullatud kleiti ning punase voodriga kullatud mantlit. Niguliste altariretaablil on Eliisabeti atribuutideks olnud taldrik kaladega ja kann, mis on praeguseks kadunud, ent mida näeb alusjooniselt. Taldrikul on alles üks kala, varem oli neid tõenäoliselt rohkem. Eliisabeti peamisteks atribuutideks olid leib ja kann või karikas. Arvatavasti 15. sajandil asendati leib kalaga, või siis kujutati mõlemat. Muutuse tingisid piirkondlikud eripärad – rannaaladel, ka Tallinnas, oli kala oluline toiduaine. Eliisabeti atribuutidena on kasutatud ka kerjust, raamatut, kirikumaketti, krooni, viinamarju, liuda ja lusikat ning roose.

Eliisabet oli leskede, pagarite, orbude, kerjuste, halastajaõdede, haigete, pitsikudujate ja heategevusühingute kaitsepühak. Nii tsistertsilased, dominiiklased kui frantsisklased tähistasid Eliisabeti pühakupäeva juba 13. sajandi teises pooles. Et Eliisabet oli hiliskeskajal üks populaarsemaid naispühakuid, on arusaadav, et teda ka Tallinnas kujutatud on, kusjuures kui Niguliste altaril on tal suhteliselt tagasihoidlik positsioon, siis Püha Vaimu seegikirikus kujutati Eliisabeti peaaltari kõikidel vaadetel.

3. VÖRDLEV ANALÜÜS: NIGULISTE, PÜHA VAIMU JA ÖSTERÅKERI RETAABEL

3.1. PÜHA VAIMU KIRIKU PEAALTARI RETAABEL

Püha Vaimu kirik kuulus Püha Vaimu seegi juurde, mis rajati ilmselt juba 13. sajandi esimesel poolel. Lisaks seegielanikele oli kirikul ka kogudus ning kirikut kasutati rae kabelina.⁴⁵ Keskaegne peaaltar on vahepeal asunud nii Niguliste kirikus, Kadrioru lossis kui ka Toomkirikus, ent praeguseks on kahe tiivapaariga kappretaabel tagasi oma esialgsel kohal. Retaabli tellisid Tallinna raad ja Püha Vaimu kiriku eestseisus Bernt Notkelt 1480. aastate alguses – tõenäoliselt valmist retaabel aastatel 1480–1483.⁴⁶ Retaabli välistiivad ja sisetiibade välisküljed on maalitud, sisetiibade sisekülgedel ja korpuses asuvad nikerdatud figuurid. Välistiibadel on kujutatud Kristust (vasakul) ja püha Eliisabeti (paremal), sisetiibadel ja välistiibade sisekülgedel on kujutatud Kristuse kannatuslugu (keskel) ja legende püha Eliisabeti elust (neli välimist stseeni). Retaabli korpuses on kujutatud Püha Vaimu väljavalamist: Neitsi Maarja istub troonil ja vaatab üles, teda ümbritsevad

⁴⁵ K. Alttoa, 101 pühakoda. Tallinn: Varrak, 2015, lk 16.

⁴⁶ A. Mänd, Keskaegsed altarid ja retaablid. Eesti kirikute sisustus IV. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2019, lk 180.

apostlid on pööranud pea kas üles või kergelt Maarja suunas. Kaduma on läinud Püha Vaimu sümbol ehk valge tuvi, kes algselt pühakute peade kohal rippus.

Püha Vaimu retaablil on kaheksa naispühakut, ehk ainult kaks vähem kui Nigulistes. Püha Eliisabet, keda on kujutatud ka Niguliste retaabli korpusel, esineb siin kõigis kolmes vaates. See on mõistetav – Eliisabet oli eeskätt vaeste ja haigete kaitsepühak, mistõttu on ta seegikirikule sobilik valik. Välistiiva maalingul on Eliisabeti kujutatud tertsiaarina, kuigi tegelikult ta frantsisklaste orduusse ei kuulunud. Eliisabet kannab halli rüüd ja valget peakatet, käes hoiab ta oma atribuute: kannu ja taldrikut kaladega. Samad atribuudid on Eliisabetil olnud ka Nigulistes, kus on säilinud vaid taldrik üksiku kalaga.

Sarnaselt Nigulistele, on Püha Vaimu retaabli teisel vaatel jutustavad stseenid pühaku elust või Kristuse kannatusest. Nigulistes on tegemist püha Nikolause ja püha Viktoriga, kummagi pühaku legende annavad edasi kaheksa stseeni. Püha Vaimu retaabli teisel vaatel on neli pilti Kristuse kannatusloost ja neli püha Eliisabeti elust. Eliisabetist jutustavat pilditsükli võib vaadata mitmes erinevas järjekorras, Anu Mänd on pakkunud, et lugeda tuleks ülemise rea pildid vasakult paremale ja alumise rea pildid paremalt vasakule. Sellisel juhul kujutab esimene pilt Eliisabeti altari ees põlvitamas. Teine pilt on seotud Eliisabeti positsiooniga Püha Vaimu seegis: pühak peseb haige mehe jalgu, mees aga on tegelikult Kristus ise. Samal pildil on Eliisabeti kujutatud teise haige mehe pead kuivatamas, taustal on pühak kaks kannatajat oma voodisse magama pannud. Üks tuntum legend Eliisabetist jutustab, kuidas pühak veel maakrahvinnana pidalitõbise oma abieluvoodisse lasi viia, ent kui maakrahv Ludwig teenrite kaebuse peale kohale tuli, leidis mees voodist ristilöödud Kristuse. Seda stseeni võib näha alumise rea vasakpoolisel pildil. Alumise rea parempoolisel pildil lebab Eliisabet surivoodis. Retaabli teise vaate stseenidel kannab Eliisabet tertsiaarirüü peal brokaatkleiti.

Korpuse keskne stseen kujutab, sarnaselt Niguliste retaablile, Jumalaema. Korpuse keskel asetseval troonil istuv Neitsi Maarja kannab kuldset ja sinist rüüd, ta käed on tõstetud põlvede kohale ja pilk on suunatud sinna, kus peaks olema Püha Vaimu kujutav tuvi. Maarja on ümbritsetud apostlitest. Korpuse kummalgi serval seisavad kaks väiksemat pühakufiguuri: Aleksandria Katariina ja Dorothea. Katariina on üks neljast pühakust, keda on kujutatud kõikidel vaadeldavatel altaritel, Dorothea ja Eliisabet on kujutatud mõlemas Tallinna kirikus, ent Österåkeris neid ei näe. Katariinal on peas kroon, käes hoiab ta mõõka. Pühaku teine atribuut – ratas – on kaduma läinud. Ka Dorotheal puudub atribuut (mis võiks olla lillekory), ent tal on peas (hämmastavalt geomeetrilistest) lilledest kroon.

Retaabli tiibadel asuvad neli suuremat pühakufiguuri. Vasakul tiival seisab Tallinnas armastatud põhjamaine pühak Olav, temast paremal on püha Anna koos Maarja ja Jeesuslapsesega. Kui Niguliste retaablil on Anna ise kolmas stseen lahendatud istuvate figuuridega, siis Püha Vaimu retaablil seisab Anna keskel, hoides parema käega süles Jeesuslast ja vasakus käes raamatut. Anna pilk on suunatud raamatule, mida hoiab samuti vasaku käega kinni Jeesuslaps, kes parema käega küünitab Anna eest seisva Neitsi Maarja poole. Niguliste retaabli figuurid näevad võrdlemisi eatud välja, siin aga on Maarjat kujutatud lapse või noore tüdrukuna – ta on Annast pea poole võrra lühem. Maarja ulatab Jeesuslapsle väikese lillekorvi. Lillekorvi kui viidet paradiisiaiale on Anna ise kolmas kompositsioonis kasutanud ka Bernt Notke Århusi katedraali retaablil.⁴⁷

Paremal tiival seisavad Eliisabet – taaskord kalade ja kannuga ning tertsaarirütüs – ning Tallinna kaitsepühak Viktor. Retaabli kõrgel soklil on tagasihoidlike, baldahhiini varju jäävate poolfiguuridena kujutatud ka Barbara ja Gertrud atribuutidega. Korpuse peal asuvas kaheksanurkses tabernaaklis on kujutatud Maarja kroonimist – lahtiste juustega väga tütarlapselik Maarja põlvitab, käed palveks kokku seatud, tema pea kohal hoiavad Kristus ja Jumal-isa suurt krooni.

3.2. ÖSTERÅKERI KIRIKU RETAABEL (ENDINE STOCKHOLMI NIKOLAI KIRIKU PEAALTARI RETAABEL)

Retaabel on Rootsi Ajaloomuuseumisse toodud Österåkeri kirikust, kuhu ta 17. sajandil viidi Stockholmi püha Nikolause ehk Suurkirikust (Storkyrkan). Retaabel on valmistatud 1468. aastal Lübeckis, figuuride autor on teadmata, maalingute autoriks peetakse Herman Rodet.⁴⁸ Kahe tiivapaariga retaabli korpuse figuurid ja sisetiibade maalingud on säilinud, välistiibade maalingutest on alles vaid üksikud fragmendid⁴⁹, milles võib ära tunda Neitsi Maarja Jeesuslapsesega, Olavi, Eriku ja Nikolause, kiriku nimipühaku⁵⁰.

Retaabli keskmises asendis on maalitud vasakul kaheksa stseeni Neitsi Maarja elust ja paremal kaheksa stseeni Kristuse kannatusloost. Maarja stseenid kujutavad Maarja ja Joosepi abielu, Maarja

⁴⁷ M. Kurisoo, Sancta Anna ora pro nobis. Images and Veneration of St Anne in Medieval Livonia. – Acta Historiae Artium Balticae 2007, lk 25.

⁴⁸ M. Rydbecki kirjeldus aastast 1971, kättesaadav Rootsi Muinsuskaitseameti kodulehelt.

⁴⁹ M. Hoffmann, Studien zur Lübecker Tafelmalerei von 1450 bis 1520. Kiel: Ludwig, 2015, lk 75–77.

⁵⁰ M. Rydbeck, Österåkers k:a, Uppland, f.d. Stockholm, Storkyrkan Altarskåp. Kirjeldus aastast 1971, <http://www.kringla.nu/kringla/objekt;jsessionid=ADF424C7355ED58EBA169274EE3C91D3?referens=shm/object/94011>

kuulutamist, Maarjat Eliisabeti juures, Kristuse sündi, ümberlõikamist, Kolme Kuningat, Kristuse templissetoomist ja Maarja taevasseminekut (viimane säilinud fragmentaarselt).⁵¹

Korpuse keskne stseen on Kristuse ristilöömine, ristist vasakul on näha Maarjat ja Johannest viiest naisest koosneva kaaskonnaga. Kui tiivamaalingutel on Maarjat kujutatud luksuslikes brokaat- ja sametkangastes, siis Kolgata grupis on kostüümid tahaplaanile jäetud, see-eest on Maarja ilme võrdlemisi ekspressiivne (vähemalt võrreldes ta malbelt naeratava kaaskonnaga).

Retaabli avatud positsiooni alumisel real on lisaks Kolgata grupile kuus naispühakut, kes kõik esinevad ka Niguliste retaablil. Vasaku tiiva vasakult lugedes esimene naispühak (kolmas figuur) on Maarja Magdaleena, tema kõrval seisab Barbara. Korpuse vasemal serval seisab Anna koos Maarja ja Jeesuslapsega. Korpuse paremal serval on Aleksandria Katariina, parema tiiva vasakult lugedes teine ja neljas figuur kujutavad Birgittat ja Gertrudi.

Mõlema tiiva naispühakud on kujutamislaadilt sarnased Niguliste figuuridele: lahtiste juustega Magdaleena käes on salvipurk ja kroonitud Barbara hoiab torni. Paremal pool on Aleksandria Katariina samuti kroonitud ning hoiab ühes käes mõõka, teises ratast (Nigulistes atribuudid kadunud), Birgitta tunneb ära kaetud pea ja avatud raamatu järgi, Gertrud, kes kannab nii krooni kui nunna peakatet, hoiab käes kirikut. Suurem erinevus on, nagu juba mainitud, figuuride rõivastuses. Niguliste retaablil on kõikide pühakute rõivastele hoolikalt mustrid maalitud, Österåkeri retaablil aga kannavad kõik pühakud ühtlaselt kuldset kuube.

Tallinna retaablitest erineb ka siinne Anna ise kolmas grupp. Kompositsioonilt sarnaneb see pigem Püha Vaimu retaablile, ent detailides on erinevusi. Sarnaselt Püha Vaimu retaablile, on siingi Maarjat kujutatud lapsena: Anna hoiab tüdruku vasaku käega süles, paremas käes on tal pirn. Maarja süles istub veel pisem Jeesuslaps, kes omakorda hoiab käes miniatuurset raamatut – nagu Püha Vaimu retaablil, on siingi Anna Maarja õpetaja rollis. Niguliste ja Püha Vaimu retaablitel võib Anna käes näha vastavalt kas õuna või lillekorvi, pirn on atribuudina haruldasem. Enamasti hoiab Anna õuna või viinamarjakobarat, sümboliseerimaks lootust ja emaarmastust, õun on ka paradiisiaia sümboliks. Ka pirni võib tõlgendada viitena paradiisiaiale ja Kristuse kannatusloole.⁵²

⁵¹M. Hoffmann, Studien zur Lübecker Tafelmalerei von 1450 bis 1520, lk 75–77.

⁵² M. Kurisoo, Sancta Anna ora pro nobis, lk 12.

3.3 VÖRDLUS JA JÄRELDUSED

Kolm kõnealust retaablit on kõik tellitud Lübeckist 15. sajandi teises pooles. Vanim, Österåkeri retaabel, telliti Stockholmi Suurkirikusse 1468. aastal, Püha Vaimu retaabel valmistati tõenäoliselt aastatel 1480–1483. Kõik kolm retaablit on asunud peaaltaril. Kirikuid ühendab ka see, et kaks neist olid kogudusekirikud ning ka Püha Vaimu seegikirik oli linnarahvale avatud. See tähendab, et retaableid tellisid ja nägid kirikus Tallinna ja Stockholmi kaupmehed ja käsitöölised. Kaks kirikut kolmest on olnud seotud püha Nikolausega, Püha Vaimu kirik on veidi erandlik, kuna oli keskajal seegikirik. Tasub märkida sedagi, et Püha Vaimu ja Niguliste retaablid jäid mõlemad vastava kiriku peaaltarile ka pärast reformatsiooni, samas kui Stockholmi retaabel 1649. aastal Österåkerisse maapakku saadeti.

Kolmel retaablil on kuus ühist naispühakut. Kõige olulisem on loomulikult Neitsi Maarja, keda on kujutatud retaablite korpuse stseenides kesksel kohal – Püha Vaimu retaablil istub Maarja Püha Vaimu väljavalamise juures troonil, Österåkeris on Maarja ristilöömise stseenis esiplaanil, Nigulistes on teda kujutatud lausa kahel korral, korpuse alumises reas Anna ise kolmas stseenis ja ülemises reas Maarja kroonimisel. Niguliste retaabli korpusel on Maarja pikkade lahtiste juustega uhketes rõivastes, ülemisel real kroonitult. Sarnast Maarjat näeb Püha Vaimu retaabli tabernaaklis. Kompostistioonilt on kaks Neitsi Maarja kroonimise stseeni erinevad: Nigulistes istuvad Maarja ja Kristus kõrvuti troonil ja Kristus õnnistab Maarjat, Püha Vaimu kirikus on aga silmnähtavalt noorukesem Maarja troonil istuvate Kristuse ja Jumal-isa ees põlvili. Püha Vaimu kiriku ja Österåkeri retaablite kolmandas vaates on Maarjat kujutatud vanemana: kuna retaablitel on kujutatud kas ristilöömist või Püha Vaimu välja valamist, on Jumalaema pea kaetud ja teda on kujutatud koos apostlitega. Nigulistes võib Neitsi Maarjat Jeesuslapsena näha ka välistiiva väliskülje maalingul, kus ta on samuti kroonitud ja suursuguselt rõivastatud. Maarja lapsega on maalitud ka Österåkeri välistiivale; kuigi maaling on säilinud fragmentaarselt, on näha, et kahe Maarja kujutamise viis on sarnane. Österåkeri retaabli keskmises asendis jutustavad kaheksa pilti Maarja elust, täpsemalt sündmustest, mis eelnesid ja järgnesid Jeesuse sünnile ning Maarja taevasseminekust.

Anna ise kolmas grupp on igal retaablil võrdlemisi olulisel positsioonil: Nigulistes korpuse keskse stseenina, Püha Vaimu ja Österåkeri puhul vastavalt retaabli vasakul tiival ja korpuse vasakus servas. Kui teisi naispühakuid on igal retaablil kujutatud üsna sarnasel viisil, siis Anna ise kolmas varieerub enim. Nigulistes istuvad täiskasvanud Anna ja Maarja kõrvuti troonil, nende vahel Jeesuslaps. Püha Vaimu retaablil on Maarja palju noorem ja seisab Anna ees, kes hoiab süles

Jeesuslast. Österåkeri retaablil aga hoiab Anna vasaku käega väikest Maarjat, kelle süles on Jeesuslaps. Erinevad ka atribuudid: Nigulistes on nendeks raamat Anna ja õun Jeesuslapse käes, Püha Vaimu kirikus on Anna käes küll raamat, Jeesus ja Maarja hoiavad aga lillekorvi, Österåkeris on raamat Jeesuslapse käes, Anna hoiab aga paremas käes pirni. Österåkeris ja Püha Vaimus, kus Maarja on Annast märgatavalt pisem, on Anna domineerivam. Kui Nigulistes istuvad kaks naist kõrvuti, siis teistel retaablitel on Anna kui jõulise vanaema positsioon üheselt mõistetav.

Lisaks Maarjale ja Annale on kõigil kolmel retaablil kujutatud veel Katariinat, Maarja Magdaleenat, Barbarat ja Gertrudi. Kaks viimast on esindatud tagasihoidlikult. Barbara on nii Niguliste kui Österåkeri retaablil korpuse vasemal tiival suure figuurina, Püha Vaimu retaabli soklil on Barbara poolfiguurina. Ka Gertrud on Niguliste ja Österåkeri retaablitel korpuse paremal tiival suure figuurina ning Püha Vaimu retaablil poofiguurina soklil. Barbarat kujutatakse kõigil altartel traditsioonikohaselt noore neiuna, käes hoiab pühak torni. Ka Gertrudi kujutamise viis ei ole ühelgi puhul üllatav: Nigulistes ja Österåkeris hoiab pühak käes kloostrit, oma peamist atribuuti. Peamine erinevus kahe altari vahel on kroon, mis Österåkeri retaablil mõlemal pühakul peas on, ent Nigulistes pole. Maarja Magdaleena on Püha Vaimu retaablil kujutatud sisetiiva maalingul Kolgata grupis, mitte individuaalse figuurina nagu Nigulistes. Österåkeris esineb ta nii Kolgata grupi figuraalses kompositsioonis kui korpuse suurte figuuride seas, kus teda on kujutatud salvipurgiga ja lahtiste juustega, mida osaliselt katab valge rätt. Kuna Magdaleenat kujutatakse enamasti ristilöömise juures, ei ole ta olemasolu kõigil retaablitel ilmselt üllatav. Katariina on Püha Vaimu altariil kujutatud korpuse servas väikese figuurina, Österåkeris seisab ta korpuse paremas servas. Seal on osaliselt säilinud ka ta atribuudid, mis Nigulistes on kaduma läinud, nimelt mõõk ja ratas. Nagu Barbara ja Gertrud, kannab ka Katariina Österåkeris krooni.

Kaht naispühakut on kujutatud mõlemas Tallinna kirikus, Österåkeri retaablil aga mitte. Tegemist on Eliisabeti ja Dorotheaga, kellest esimene on vaeste ja haigete kaitsja ja seetõttu Püha Vaimu kirikus erilise au sees, teine aga oli oluline pühak Tallinna Mustpeade vennaskonnale ja rätsepate tsunftile. Nigulistes on mõlemal pühakul võrdne koht alumise rea figuuride seas, Püha Vaimu kirikus on Eliisabet seegikiriku patroonina esindatud kõigis vaadetes, Dorothea kolmandas vaates väikese figuurina, mõlemad esinevad oma tavapäraste atribuutidega.

Püha Birgitta aga esineb Niguliste ja Österåkeri altariil korpuse parema tiiva figuuride seas, Püha Vaimus teda aga pole. Arvestades, et Österåkeri kirik asus algselt Stockholmi Suurkirikus, pole rootsi päritolu Birgitta kujutamine üllatav. Tallinnaski oli Birgitta tuntud, siin tegutses ka birgitiinide klooster.

Kõige mõistatuslikumaks pühakuks jääb siiski Apollonia, keda on kujutatud ainult Niguliste altari ning kes ka seal on võrdlemisi üllatav valik. Apollonia on ka ainus pühak, keda pole kirjeldatud temast jutustavate legendide järgi – tegemist peaks olema vanema naisega. Ent kuna ka Anna pole Nigulistes Maarjast nähtavalt vanem, on ilmselt olnud tegemist esteetilise otsusega kujutada kõiki naispühakuid enam-vähem samasugusena, tehes seetõttu ka nende vanustes järeleandmisi.

Populaarseimad naispühakud kõnealustel retaablitel on vaideldamatult Neitsi Maarja ja tema ema Anna, keda on kujutatud igal retaablil üsna suurejooneliselt. Arvestades Jumalaema positsiooni Katoliku kirikus, samuti seda, kui paljude ühingute patroon ta oli, ning püha Anna kultuse populaarsust 15. sajandil on see eelduspärane. Kolmest retaablist enim naispühakuid on tõepoolest Niguliste pealtari retaablil, kus neid on kümme. Püha Vaimu kirikus on naisi kaheksa, Österåkeris seitse. Kusjuures ei Püha Vaimus ega Österåkeris ei ole ühtegi naispühakut, keda poleks Nigulistes, ent on selliseid, kes on Nigulistes ja emmas-kummas teises kirikus, või ka ainult Nigulistes.

Naispühakute valik Niguliste kiriku pealtari retaablil on mõne erandiga (nt Apollonia) ootuspärane ning küllaltki sarnane kahe samaaegse ja sarnasest kontekstist pärineva retaabliga viidates pühakute kultuse universaalsusele hiliskeskaegses Läänemere ruumis.

Samas jääb praegu vastuseta küsimus, miks on naispühakuid Niguliste retaablil rohkem kui teistel retaablitel. Samuti vajab edasist uurimist bakalaureusetöö alguses püstitatud põhiküsimus – kas kohalikel naistel oli retaabli ikonograafilise programmi kujundamisel otsustusõigust.

KOKKUVÕTE

Käesolev bakalaureusetöö on ajendatud olukorrast, kus ma muuseumi tunnijuhina ei osanud vastata õpilase küsimusele Niguliste pealtari retaabli naispühakute kohta. Nüüd, aasta aega hiljem, oskaksin talle öelda järgnevat.

15. sajandi lõpus Lübeckist Hermen Rode töökojast tellitud retaabli korpuses on kujutatud kümmet naispühakut. Kolme neist on kujutatud ka retaabli välistiibadel kõrvuti kolme meespühakuga – ajalooliselt oli just suletud tiibadega asend see, mida kõige sagedamini näha võis. Retaabel elas üle reformatsiooni ja eemaldati pealtarilt alles 19. sajandil, ent kirikust välja viidi ta alles teise maailmasõja ajal. Alates 1984. aastast on retaabel tagasi oma algsel kohal.

Esimestes 19. sajandi keskpaiga kirjeldustes on skulptuuridest identifitseeritud kümme kond, nende hulgas Neitsi Maarja, Anna ja Eliisabet. Möödus enam kui 150 aastat, kuni kõik naispühakud said atribuutide ja alusjooniste abil identifitseeritud: vasakul tiival Apollonia, Dorothea, Barbara ja Katariina, keskel Neitsi Maarja ja Anna, paremal tiival Maarja Magdaleena, Gertrud, Birgitta ja Eliisabet.

Kõik nimetatud pühakud olid keskajal Tallinnas tuntud. Katariina oli dominiiklaste kloostri patroon, Piritas asus Birgitta rajatud birgitiinide ordu klooster ja Barbarale oli Tallinnas pühendatud mitu kabelit. Igale Niguliste retaabli naispühakule oli vähemalt ühes Tallinna kirikus altar pühendatud. Altarite arv on pühakutel väga erinev: Maarjale oli pühendatud altareid kõikides Tallinna kirikutes, samas kui Apollonia nime on seostatud vaid ühe altariga. Samuti olid mitmed Niguliste retaabli naispühakud mõne gildi või tsunfti patroonid ning kaupmehed ja käsitöölised soovisid retaabli tellimiseks raha annetades, et peaaltari oleks näha just neile olulisi pühakuid.

Võrdluses kahe enam-vähem samal ajal Lübeckis valminud altariga võib öelda, et naispühakute valik Niguliste peaaltari on ootuspärane. Sellegipoolest on Nigulistes paar naispühakut rohkem kui Püha Vaimu või Österåkeri altari. Küsimused miks nii ja kelle soovil vajavad edasist uurimist.

KASUTATUD KIRJANDUS

Alttoa, K. 101 pühakoda. Tallinn: Varrak, 2015.

Bartlett, R. Why Can the Dead Do Such Great Things? Princeton: Princeton University Press, 2013.

Farmer, D. Oxford Dictionary of Saints. Oxford: Oxford University Press, 1992.

Hoffmann, M. Studien zur Lübecker Tafelmalerei von 1450 bis 1520. Kiel: Ludwig, 2015.

Kala, T. Regional and Trans-Regional Traditions in Saints' Cults. – Symbolic Identity and the Cultural Memory of Saints, Eds. N. Petersen, A. Mänd, S. Salvado, T. Sands. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2018, lk 123–145.

Keller, H. J. Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten. Stuttgart: Reclam, 1991.

Koppel, M. Tallinna Püha Hõimkonna altariretaabel. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, kd 15 (3), lk 37–69.

Kurisoo, M. Sancta Anna ora pro nobis. Images and Veneration of St Anne in Medieval Livonia. – Acta Historiae Artium Balticae 2007, lk 18–34.

Lexikon der Christlichen Ikonographie. Hrsg. von Wolfgang Braunfels. Rom: Herder, 2004.

Mänd, A. Saints' Cult in Medieval Livonia. – The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier. Ed. A. V. Murray. Aldershot: Ashgate Publishing, 2009, lk 191–223.

Mänd, A. Symbols that Bind Communities – The Tallinn Altarpieces of Rode and Notke as Expressions of the Local Saints' Cult. – Art, Cult and Patronage. Die visuelle Kultur im Ostseeraum zur Zeit Bernt Notkes. Eds. A. Mänd, U. Albrecht. Kiel: Ludwig, 2013, lk 119–142.

Mänd, A. Kes on kes Niguliste kiriku peaaltari retaablil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, kd 18 (1–2), lk 7–34.

Mänd, A. Oleviste kiriku keskaegsest sisustusest ja annetajate ringist. – *Acta Historica Tallinnensia* 2014, kd 20, lk 3–50.

Mänd, A. Keskaegsed altariid ja retaablid. Eesti kirikute sisustus IV. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2019.

Rydbeck, M. Österåkers k:a, Uppland, f.d. Stockholm, Storkyrkan Altarskåp. Kirjeldus aastast 1971, <http://www.kringla.nu/kringla/objekt;jsessionid=ADF424C7355ED58EBA169274EE3C91D3?referens=shm/object/94011> (Külastatud 16. V. 2019).

Voragine, J. de. *The Golden Legend*. Transl. by W. Granger Ryan. Princeton: Princeton University Press, 1993.

LISAD



I. Niguliste endise peaaaltari retaabli avatud vaade. Foto: S. Stepaško, EKM



II. Niguliste endise peaaltari retaabli suletud vaade.
Foto: S. Stepaško, EKM



III. Vasakult: Katariina, Neitsi Maarja, Barbara.
Foto: S. Stepaško, EKM

IV. Maarja kroonimine.
Foto: S. Stepaško, EKM



V. Anna ise kolmas.
Foto: S. Stepaško, EKM



VI. Vasaku tiiva figuurid:
 Apollonia, Dorothea,
 Barbara, Katariina.
 Foto: S. Stepaško, EKM



VII. Parema tiiva figuurid:
 Maarja Magdaleena, Gertrud,
 Birgitta, Eliisabet.
 Foto: S. Stepaško, EKM



VIII. Püha Vaimu kiriku
peaaltari retaabel.

IX. Korpuse servade väikesed
figuurid: Katariina ja Dorothea

X. Korpuse tiibade figuurid:
vasakul keskel Anna ise kolmas,
paremal keskel Eliisabet.

Foto: S. Stepaško, A. Mänd,
Keskaegsed altarid ja retaablid.

Eesti kirikute sisustus IV.
Tallinn: Muinsuskaitseamet 2019

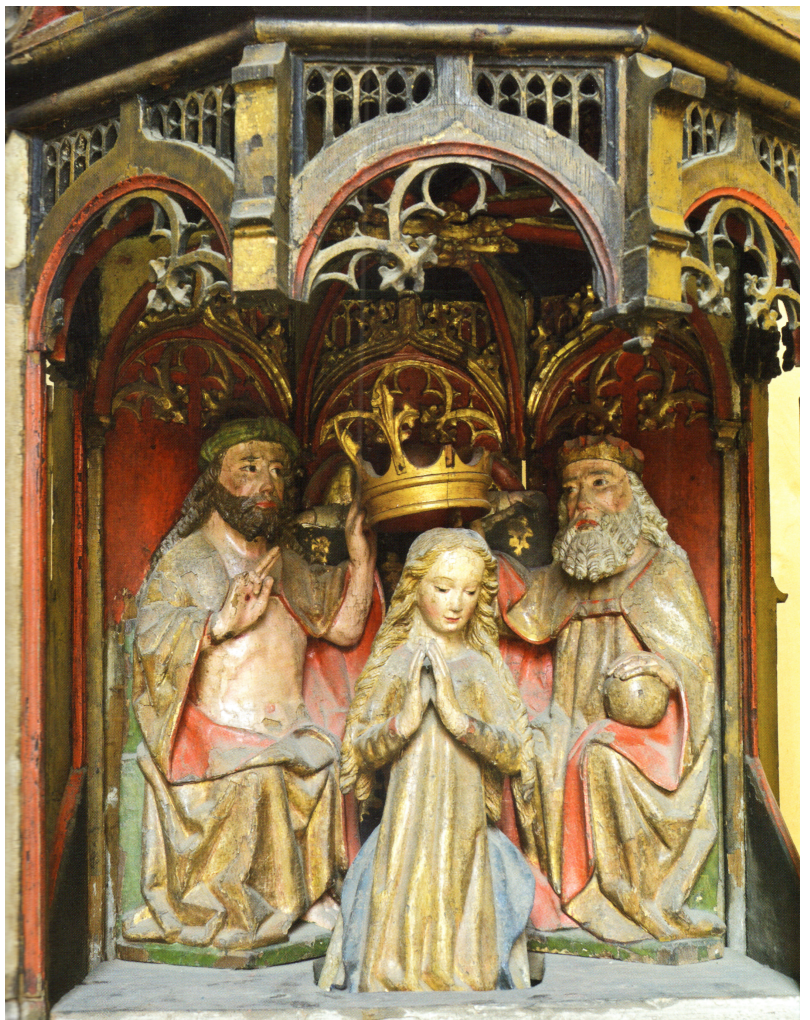




XI. Püha Vaimu retaabli
sisetiibade maalingud. Stseenid
Eliisabeti elust.
Foto: S. Stepaško, A. Mänd,
Keskaegsed altaris ja retaablid.
Eesti kirikute sisustus IV.
Tallinn: Muinsuskaitseamet 2019

XII. Püha Vaimu kiriku retaabli
tabernaakel. Maarja kroonimine.

Foto: S. Stepaško, A. Mänd,
Keskaegsed altarid ja retaablid.
Eesti kirikute sisustus IV.
Tallinn: Muinsuskaitseamet 2019



XIII. Püha Vaimu kiriku retaabli
korpus. Püha vaimu
väljavalamine.

Foto: S. Stepaško, A. Mänd,
Keskaegsed altarid ja retaablid.
Eesti kirikute sisustus IV.
Tallinn: Muinsuskaitseamet 2019





XIV. Österåkeri kiriku retaabel Rootsi Ajaloomuuseumis (endine Stockholmi Suurkiriku peaaltari retaabel).
Foto: Aleksander Metsamärt.



XV. Korpuse vasaku tiiva figuurid: keskel Maarja Magdaleena ja Barbara.

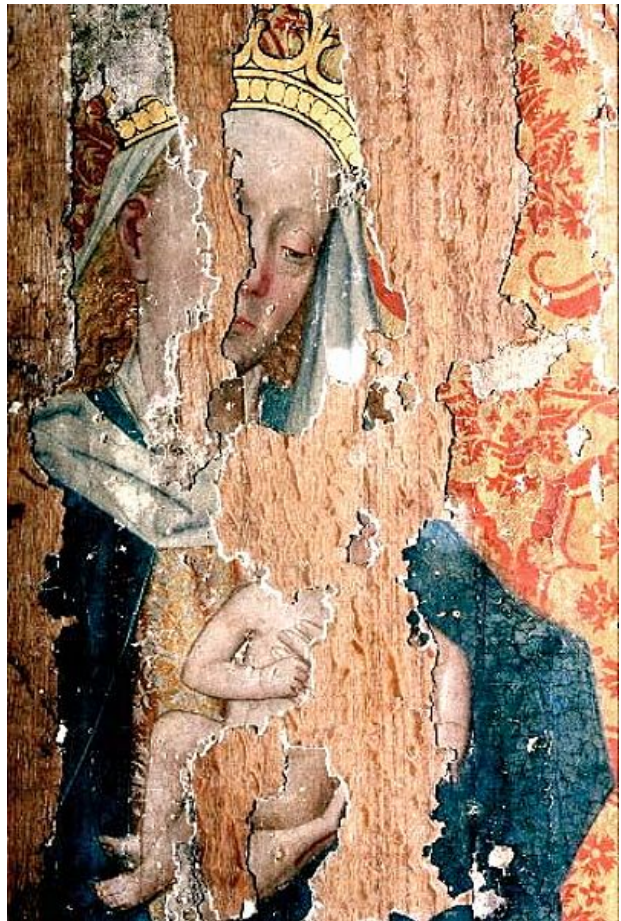
XVI. Korpuse vasaku serva figuurid: keskel Anna ise kolmas.

Foto: Aleksander Metsamärt.



XVII. Korpuse parema serva figuurid: keskel Katariina.
 XVIII. Korpuse parema tiiva figuurid: vasakult teine on Birgitta ja neljas Gertrud.
 Foto: Aleksander Metsamärt.

XIX. Välistiiva maaling. Maarja
lapsega. Foto: Lennart Karlsson,
SHM
[http://mis.historiska.se/mis/sok/
fid.asp?fid=94011&g=1](http://mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=94011&g=1)



XIX. Sisetiiva maaling. Maarja
kuulutamine. Foto: Lennart
Karlsson, SHM
[http://mis.historiska.se/mis/sok/
fid.asp?fid=94011&g=1](http://mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=94011&g=1)



ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

- I. Niguliste endise peaaltari retaabli avatud vaade.
- II. Niguliste endise peaaltari retaabli suletud vaade.
- III. Naispühakud suletud vaatel: Katariina, Neitsi Maarja, Barbara.
- IV. Avatud vaate ülemise rea keskne steen: Maarja kroonimine.
- V. Avatud vaate alumise rea keskne steen: Anna ise kolmas.
- VI. Vasaku tiiva figuurid: Apollonia, Dorothea, Barbara, Katariina.
- VII. Parema tiiva figuurid: Maarja Magdaleena, Gertrud, Birgitta, Eliisabet.
- VIII. Püha Vaimu kiriku peaaltari retaabel.
- IX. Väikesed figuurid korpuse servadel: Katariina ja Dorothea.
- X. Figuurid retaabli tiibadel: Anna ise kolmas ja Eliisabet.
- XI. Püha Vaimu retaabli sisetiibade maalingud. Stseenid Eliisabeti elust.
- XII. Püha Vaimu kiriku retaabli tabernaakel. Maarja kroonimine.
- XIII. Püha Vaimu kiriku retaabli korpus. Püha vaimu väljavalamine.
- XIV. Österåkeri kiriku retaabel Rootsi Ajaloomuuseumis.
- XV. Korpuse vasaku tiiva figuurid: keskel Maarja Magdaleena ja Barbara.
- XVI. Korpuse vasaku serva figuurid: keskel Anna ise kolmas.
- XVII. Korpuse parema serva figuurid: keskel Katariina.
- XVIII. Korpuse parema tiiva figuurid: vasakult teine on Birgitta ja neljas Gertrud.
- XIX. Välistiiva maaling. Maarja lapsega.
- XX. Sisetiiva maaling. Maarja kuulutamine.